

Overweldigd door een oeverloos verdriet. Primo Levi's heimwee naar het verlorene.

1 januari 1995

Auteur: Wam de Moor

Volume: 05

Nummer: ?

Pagina's: 56-61

Documenten

- [tsjip_jrg05_014.pdf](#)

wam de moor overweldigd door een oeverloos verdriet primo levvs heimwee naar het verlorene op zaterdag 11 april 1987 maakte de italiaanse schrijver primo levi 67 jaar oud 42 jaar na de tweede wereldoorlog een einde aan zijn leven het viel zo zegt men te zwaar om zonder vrienden te leven nog geen maand eerder was de eerste nederlandse vertaling van zijn werk verschenen het periodiek sys teem eentwintig verhalen over zijn leven dat zijn harde en bittere kern vond in het concentratiekamp auschwitz twee jaar voor zijn dood was levi in het amerikaans joods e maandblad commentary tot onderwerp van discussie gemaakt door fernanda eberstadt hij zou te afstandelijk hebben geschreven over zijn ervaringen in auschwitz over de oceaan heen verdedigde in het nederlandse culturele tijdschrift de gids jr evenhuis levi s vermeend gebrek aan engagement door te wijzen op de bijzondere vorm van jood zijn die zijn leven heeft beheerst of het nu nodig was om levi te verdedigen tegen wat zo overduidelijk een vertekende kijk inhield op zijn meesterwerk is dit een mens is vers twee maar voor begrip van levi s werk is het in het algemeen nuttig zijn joodse identiteit te omschrijven in italie leefden toen mussolini in 1938 onder invloed van zijn groeiende relatie met hitler de rassenwetten uitvaardigde voor namelijk geassimileerde joden mensen die zich net zo italiaans voelden als bijvoorbeeld christenen in zijn roman zo niet nu wanneer dan laat hij een van zijn personages over italiaanse joden vragen hoe kun je ze van de anderen onderscheiden als je ze tegenkomt en het antwoord luidt dat kun je ook niet is dat geen gek land er zijn er overigens niet veel de christenen bekommeren zich niet om hen en zij bekommeren zich er weinig om dat ze jood zijn er is in italie nog nooit een pogrom geweest zelfs niet toe de kerk van rome de christenen tegen de joden ophitste en beweerde dat ze al lemaal woekeraars waren zelfs niet toen mussolini de rassenwetten instelde zelfs niet toen noord italie door de Duitsers bezet was enzovoorts levi voelde zich veel meer een ingezetene van hemodte dan jood als itali aan sloot hij zich in 1943 toen de nazis ook italie binnen

hun invloedssfeer wilden brengen aan bij een groep partizanen in de bergen en die activiteit werd hem noodlottig nog in hetzelfde jaar werd hij gevangengenomen en in 1944 op transport gezet naar Auschwitz hij werd zoals hij later zelf schreef jood gemaakt door wat hem in het concentratiekamp overkwam iemand beaalde zonder enige grond dat ik anders en inferieur was als natuurlijke reactie voelde ik mij in die jaren anders en superieur heel concreet en heel precies als schrijver bleef Levi de liefhebber van exactheid die de chemicus kenmerkt zijn verhalenbundel het periodiek systeem waarmee wij deze schrijver in Nederland leerden kennen speelt met de verworvenheden van de chemie 56 de moor overweldigd door een oeverloos verdriet die zelf geeft de auteur precies aan wat het bijzondere is van zijn stijl en zijn vormgeving als hij schrijft dat zijn vak als chemicus hem heeft geleerd concreet en heel precies te zijn en zo objectief als maar mogelijk is alle een entwintig verhalen hebben een titel gekregen naar een scheikundig element van het periodiek systeem Levi speelt daar fascinerend mee stoffen als zink ijzer nikkel of goud roepen associaties op met gebeurtenissen uit zijn verleden met het karakter van mensen die zijn metgezellen waren in een bepaalde periode laat ik concreet aangeven wat ik bedoel het eerste hoofdstuk noemde hij Argon Argon is de benaming voor een trage stof een zeldzaam gas het komt in de hoeveelheid van 1 procent voor in de lucht die trage stof nu doet hem denken schrijft hij aan zijn voorouders mensen die wel hard werkten maar innerlijk waren ze ongetwijfeld wel in hun innerlijk geneigd tot vrijblijvende speculaties geestige gezegdes elegante spitsvondige en tot niets verplichtende discussies en vervolgens licht Levi het doopceel van zijn ganse voorgeslacht en laat een uitvoerig vocabulaire van begrippen en termen uit de familie op de lezer los in het tweede verhaal is waterstof chemische stof en die verbindt Levi aan het verhaal van zijn puberteit in het derde voert zink ons naar de studiejaren en de eerste liefde eindigend met de verhangnisvolle zin het was of ik een slag gewonnen had nietig maar beslissend tegen de duisternis de leegte en de vijandige jaren die ophanden waren want daarna komen ook de jaren van de verschrikking onder het beheer van de stoffen dat periodiek systeem berust dus op de basisprincipes van de scheikunde en er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om in te zien dat Levi het in zijn boeken over de basisprincipes van het leven wilde hebben hoe zit de mens in elkaar wanneer is hij wat hij hoort te zijn mens wanneer en waarom gaat het verkeerd schrijven diende dit doel het altijd zoeken naar het juiste ant woord na deze door Frida de Matteis vogels prachtig vertaalde bundel het periodiek systeem verschenen in korte tijd drie andere boeken van Levi in vertaling eerst is dit een mens het even beklemmende als bevrijdende relaas van zijn verblijf in het kamp Buna Monowitz bij Auschwitz daarna een selectie uit zijn gedichten op een onzeker uur en het buitengewoon humaan en geestig geschreven verslag van de terugkeer naar zijn vaderland het respijt vervolgens vertaalde de Matteis vogels ook het overige werk van Levi daar hij een auteur is die we in het Europese literatuuronderwijs ruime aandacht moeten schenken wil ik over zijn voornaamste boeken een paar notities maken mijn gedichten zijn niet bijzonder Levi schreef zijn egodocumenten niet egocentrisch maar met een opmerkelijk gevoel voor het goede in de ander zijn werk wordt gedragen door de vraag naar menselijkheid zelfs in de beulen van Ausch-

witz is hij daarnaar op zoek ik ben een mens zegt hij in zijn voorwoord bij de gedichtenbundel *ad ora incerta* hij schreef zijn schaarse gedichten om een idee of een beeld over te brengen maar zonder er veel werk van te maken ik ken de theorieën van de dichtkunst slecht ik lees weinig gedichten van anderen ik geloof niet in 57 de moor overweldigd door een oeverloos verdriet de heiligheid van de kunst en geloof al net zomin dat mijn gedichten bijzon der zijn en de zesendertig korte gedichten die door vertalers maarten assener en reinier speelman zijn geselecteerd bevestigen die laatste uitspraak in die gedichten hoort men de weerklank van het ernstige proza van is dit een mens maar nu appelleert levi aan ons mededogen met de slachtoffers van auschwitz birkenau en buna monowitz bedenk of dit een man is die zwoegt in het slijk die geen vrede kent die om een half brood vecht die sterft door een ja of een nee dit schrijft hij op 10 januari 1946 geen fraaie dwingende poetische beelden geen metaforen maar de rauwe werkelijkheid opstaan in het pools wsta wac is een bevel dat hem bijblijft de wrede onderbreking van de droom van terugkeer eten vertellen in is dit een mens vind ik het verhaal over de droom terug als een der smartelijkste vormen van eenzaamheid en heimwee maar ook het ergste dat levi overkomt is voor hem nog aanleiding om verder te denken over het leven en de dood en de dingen altijd verder dan het ene moment waarop het verschrikkelijke plaats heeft de hel van dante de omzwervingen van odysseus door homerus dat zijn de grote werken die zich meanderen door zijn oeuvre hij las niet veel gedichten van anderen schreef hij maar zonder eliot this is the way the world ends not with a bang but a whimper rilke catullus heine dante villon en coleridge zouden deze gedichten niet op deze wijze geschreven zijn steeds opnieuw moeten de schimmen van de achtergeblevenen die op een onzeker uur in zijn leven opdoemen verdreven worden naar het schimmenrijk keer terug in jullie mist het is mijn schuld niet dat ik leef en adem en eet en drink en slaap en kleren draag dat gedicht schreef hij maar een paar jaar voor zijn dood op 4 februari 1984 zijn aangeboren vitaliteit was uiteindelijk niet bestand tegen de druk van de klaagstemmen die hem achtervolgden en het ontbreken van respons in zijn naaste omgeving de aandacht voor het detail welke geestkracht heeft deze schrijver bezeten dat hij in staat was om in zijn mooie doelgerichte proza nooit mensen tot vijanden te verklaren en zoveel schitterende vriendenportretten te schilderen zijn relativiseringsvermogen en zijn gevoel voor humor hebben hem ogenschijnlijk nooit mee r verlaten maar de herinneringen zijn hem blijven teisteren in is dit een mens houden ze hem onafgebroken gevangen al doet bij manhaftige pogingen in de vijand de mens te blijven zien maar de vernedering en de ontmenselijking zijn zonder einde spiegels zijn er niet maar we zien ons beeld om ons heen weer 58 de moor overweldigd door een oeverloos verdriet kaatst in honderd lijkbleke gezichten in honderd ellendige smerige hansen p 27 dat beeld is voor levi het teken van de werkelijkheid weligen op de bodem dit kamprelaas van levi is in de aandacht voor het detail een van de aangrijpendste beschrijvingen van het concentratiekamp die er bestaan levi kijkt heel scherp naar zichzelf en anderen hij ziet zich tassen zijn medegevangenen naakt in de rij staan bij de dokter slapen met tweeen op een plank van 60 cm breed de hoofden bij elkaars voeten op het hoogste van drie britsen boven elkaar de strontemmers leggen de

marteling van het opstaan beleven de eindeloze honger het zijn handelingen die men nergens zo evocatief zo beeldend beschreven vindt de strijd om te overleven is meedogenloos zwakken en sterken tekent hij in hun handelen het zijn onthutsende reddingsverhalen kenmerkend voor levis houding is dat hij ook nu bevrijdende taferelen waarneemt zoals ook durlacher zich in theresienstadt optrekt een het huise lijk tafereel van een sokkenstoppende vrouw maar het heimwee dat levi soms overmande juist op ogenblikken van hoop bevangt hem hier in de eerste nacht na de komst van de bevrijders alsof er een dijk doorbrak juist op het ogenblik waarop alle dreiging geweken scheen en de hoop op een terugkeer naar het leven niet langer onzinnig meer was voelde ik me overweldigd door een nieuw oeverloos verdriet dat tot dusver onder andere dringender nood bedolven had gelegen weggedrukt naar de randen van mijn bewustzijn het verdriet van ballingschap heimwee en eenzaamheid het verdriet om mijn verloren vrienden mijn verloren jeugd en het heil van lijken om mij heen p 13 in februari 1944 was bij in auschwitz gekomen en had daar een jaar gezwogen in het werkkamp met de chemische fabriek van buna monowitz hij overleefde het dankzij een sterke geestelijk en lichamelijke gezondheid dankzij het voedsel van de vrije italiaanse arbeider lorenzo over wie hij nog in de jaren 80 militair andere verhalen zou schrijven en dankzij een relatief gunstig verblijf in het laboratorium van de fabriek in plaats van in de kou maar de spoken van auschwitz stonden dag en nacht om hem heen niet bevrijd maar bevroesd toen primo levi op 15 oktober 1945 na een jaar auschwitz met sers en drie maanden zonder hen en na een barre dooltocht van een halfjaar door rusland van noord naar zuid en vervolgens door roemenie hongarije tsjechoslovakije en tenslotte oostenrijk duitland binnenreed om vandaaruit het laatste stuk naar zijn stad turijn af te leggen voegde zich plotseling bij de grenzeloze moeheid van hem en zijn lotgenoten een ontzaglijke emotie van verzet en spanning we hadden het gevoel elke duitser iets te zeggen te hebben iets ontzaglijks te zeggen te hebben en dat elke afzonderlijke duitser ons iets te zeggen had we voelden de behoefte de rekening op te maken te vragen te verklaren en te bespreken hij voelde zich tussen schuldenaars die hun schulden weigerden te betalen maar tegelijkertijd laat het relaas zijn vrees voor de toekomst zien waar moesten we de kracht vandaan halen om weer te leven de barrières te 59 de moer overweldigd door een oeverloos verdriet slechten het struikgewas dat bij elke afwezigheid spontaan opschiet om elk leeg huis elk verlaten leger 221 plotseling beseft hij dat de lange terugreis een tijd van respijt is geweest ja een onschatbaar onherhaalbaar geschenk van het lot en opeens eindigt een boek dat de lezer volledig inpalmt door de bijna opgewekte nostalgische toon waarmee gebeurtenissen en karakters worden beschreven in mineur pas na maanden verdween de gewoonte om met mijn ogen naar de grond te lopen alsof ik daar iets zocht om te eten of haastig in mijn zak te steken en te ruilen voor brood en nog altijd bezoekt me soms met korte soms met lange tussenpozen een droom vol verschrikking terugkeerverhalen sinds draussen verder zijn er vele terugkeerverhalen verschenen van borchert tot boll en van voeten tot presser het respijt is het meest verbaazingwekkende in verrassende observaties brengt levi personages tot leven het groepje kinderen van auschwitz waarmee hij te maken krijgt als de honderd over-

levenden van buna naar het hoofdkamp zijn gebracht de mannen met wie hij de thuisreis aanvaardt en er is nog iets bijzonders mee aan de hand vanaf het ogenblik dat levi samen met een medegevangene uit de trein stapt en zelf zijn weg gaat zoeken in het overbevolkte krakau het wemelt er van de vrijgelaten haf dingen krijgt het respijt door de lichte toets die de auteur aanslaat ogenschijnlijk het karakter van een schelmenroman ogen schijnlijk om dat t toch telkens opnieuw de werkelijkheid te ernstig blijkt levi moet ontdekken dat de buitenwereld zich niet voor de ex gevangene openstelt zeker niet wanneer deze een jood is het respijt is als een odyssee zo ook ervaren door de schrijver die herhaalde lijk verwijst naar homerus dichtwerk en zich vereenzelvigd met odysseus de man die veel geleden heeft van kamp tot kamp gaat hij verder telkens verblijvend met wisselend gezelschap steeds onder toezicht van de russische soldaten het waren maanden van nietsdoen en betrekkelijk comfort en daarom vol schrijnend heimwee heimwee is een fragiel subtiel verdriet es sentieel anders menselijker dan de kwellingen die we tot dusver hadden door staan slagen kou honger angst nood ziekte het is een helder en zuiver maar dwingend verdriet het doortrekt alle ogenblikken van de dag laat geen ruimte voor andere gedachten en doet je verlangen te vluchten p 153 verbazingwekkend is dat deze slachtoffers van de oorlog zonder noemenswaardige bijstand van autoriteiten en verzorgende instanties naar huis konden te rugkeren dat zij op weg gingen zonder te weten waarheen men hen voerde begeleid door zeven jonge russische soldaten die ook van niets wisten dat zij overal de ervaring opdeden nauwelijks welkom te zijn hoe mild ook geschreven het respijt is niet minder dan is dit een mens een aanklacht tegen de onmenselijkheid van de mensheid nu niet tegen de nazi s maar tegen de vrije wereld welke van deze twee aanklachten na zoveel jaren het meest heeft meege speeld bij de uiteindelijke terechtstelling van primo levi zijn dood is een vraag die zijn werk de lezer blijvend voorhoudt 60 de moor overweldigd door een oeverloos verdriet hij bezat de intelligentie het talent en de geestkracht om een jaar voor zijn sterven in de schitterende essaybundel de verdronkenen en de geredden de volmaakte analyse van auschwitz te trekken systematisch gaat hij daarin na wat de componenten zijn van het bedrijf dat de nazi s uitvoerden en waarvan de joden de slachtoffers werden hoe de eerste berichten over de kampen bekend werden wat de rol van beul resp slachtoffer inhield hoe de herinnering aan het kwaad door die rol getekend wordt hoe er een grijze laag van slachtoffers die zelf collaboreerden tussen slachtoffers en beulen ontstond de nuances van de schaamte zelf overleefd te hebben zie bv p 75 77 over de onbedwingbare lust om de waterdruppels uit een vastzittende kraan voor zichzelf te houden en met niemand te delen het verlangen en tegelijk dikwijls het onvermogen om te communiceren het nutteloze geweld de kale wagons zonder latrine het telkens naakt opdraven het ontbreken van lepels de tatoeage nummering de zelfmoord van de filosoof jean amery en enkele onderwerpen meer tezamen een even heldere als gedistantieerde beschouwing die ook nog in de eigen tijd van de tachtiger jaren is verankerd in de neorealistische traditie het werk van deze chemicus die schrijver werd is een wonder nooit eerder verscheen een verslag van auschwitz en er zijn er vele dat zo verbazingwekkend realistisch beeldend en terughoudend tegelijk is nooit eerder las ik over de terug-

keer naar huis een zo ontspannen geschreven relaas dat ons tegelijkertijd geeft de teisterende ontberingen onthoudt en over welke fantasie hij beschikt heeft hij in ander werk laten zien onder meer in de roman over de joodse partizanengemeenschap zo niet nu wanneer dan 1988 en de schelmenromande kruissleutel 1989 Marie José Heijkant heeft erop gewezen hoezeer in de Italiaanse cultuur na de tweede wereldoorlog het verlangen om af te rekenen met het vooroorlogse fascisme aanwezig was zij plaatst in een bijdrage in een halve eeuw geleden Kok Agora Kampen Levi's hier genoemde werk in de stroming van het neorealisme gedachtig het neorealistische principe dat wat waar is vanzelf mooi is worden fantastische en esthetische elementen rigoreus verbannen uit dit verslag de feiten spreken voor zich de waarheid staat garant voor de waarde van wat bedoeld is als een objectieve juridische aanklacht p 107 ik vind dit in zijn algemeenheid te sterk aangezet voor het respijt gaat de uitpraak op maar in is dit een mens zorgt de esthetisch onder woorden gebrachte reflectie voortdurend voor een mild strijklucht op het bestaan van alle dag Levi zelf vond het leek me ongepast voor de getuige die ik ben opdring zelfs om op de stoel van de rechter te gaan zitten daarom heb ik elk expliciet oordeel opgeschort terwijl de impliciete oordelen duidelijk aanwezig zijn het lijkt deze houding te zijn die in het Amerikaanse joodse tijdschrift werd veroordeeld maar die nu juist in de ogen van de kritiek is dit een mens en het respijt tot de meesterwerken maakt die zij zijn 61